

DEÁK FERENC AZ 1850-ES ÉVEKBEN

PAP József

A történetírásunkban a passzív rezisztencia szorosan összekapcsolódik Deák Ferenc nevével. A szakirodalom szinte általánosan elfogadja, hogy Deák Schmerlinghez írott levele tekinthető a társadalmi mozgalom egyik legfontosabb alapidokumentumának. Habár Deák ebben a levélben nem a társadalmat szólítja meg, magatartását nem nyilvánítja követendő példának, mégis a magyar társadalom automatikusan követte a reformkor egyetlen Magyarországon maradt vezető politikusának cselekedetét. Rövid tanulmányunkban Deák Ferenc 1850-es évekbeli szereplését szándékozunk bemutatni. A Deák és az 50-es évek társadalmi mozgalma közti viszonytal kapcsolatban több kérdés is felvetődhet: mit gondolhatott Deák a hivatalvállalókról, mennyiben jelenthetett példát kortársai számára? A felmerülő kérdések megválaszolására sajnos nagyon kevés forrással rendelkezünk. Kónyi Manó által összegyűjtött Deák hagyatékban csupán hét dokumentum vonatkozik a tárgyalt korszakra, a kérdés részletes tanulmányozásához át kell tekinteni a korabeli visszaemlékezésekben fellelhető, Deákra vonatkozó emlékeket.

DEÁK FERENC ÉS ANTON SCHMERLING MEGKERESÉSE

Az 1850-es évekből származó Deák levelek közül a szakirodalom természetesen leggyakrabban az 1850. április 25-én, Kehidán kelt levelet idézi, melyben Deák az „*imént elmúlt idők szomorú eseményei*”-re és a fennálló viszonyokra hivatkozva visszautasította a birodalmi igazságügy miniszter megkeresését. Fontosnak tartjuk azonban megjegyezni, hogy csupán a válaszevelet ismerjük, hogy pontosan miről is szólt az igazságügy miniszter levele, az csupán Kónyi rövid megjegyzéséből ismert: „1850. ápril havában Schmerling osztrák igazságügyminiszter megkérte Deák Ferenczet, hogy a magyar magánjog körébe tartozó több kérdés iránt Bécsben folytatandó tárgyalásokban vegyen részt.”¹ Az eredeti felkérés publikálása – tudomásunk szerint – eddig még nem történt meg.

A deáki levél megjelenési helyével és körülményeivel kapcsolatban azonban pontosítani kell eddigi tudásunkat. Milassin Jakab² 1850. június 14-i bécsi keltezéssel levelet írt

1 KÓNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei 1848–1861*. Budapest, 1886. (a továbbiakban: KÓNYI II.) 178. p.

2 Milassin Jakab (1825–1911): teológiai és jogi tanulmányokat folytatott. 1845–1846-ig Bécsben tanul és itt ismerkedik meg Kecskeméthy Auréllal. 1847-től Ókanizsán élt. Vármegyei hivatalnok, szenvedélyes ker-

Kecskeméthy Aurélnak. Milassin levelében beszámolt arról, hogy Somssich Pállal utazott gőzhajóval Pestről Bécsbe: „*Deák levelét Somsits (Sic!) hozván fel velem együtt egy gőzösön, mondhatom nagy sensatiót okozott és mint mondják, confusiot is.*”³ Ez említett levelet azonban hiába keressük az Ostdeutsche Post hasábjain, hiszen, mint arról a levelet közlő Angyal Dávid lábjegyzete tudósít, a Wanderer július 10-i számában jelent meg.⁴ A Wanderernél pedig ebben az időben Falk Miksa írta a magyarországi vonatkozású cikkeket. Falk pedig kapcsolatban állt Pesti Naplóval is, ahol szintén elhelyezett cikkeket.⁵ A levélről a legkorábbi általunk ismert pontos említés a Hőke Lajosnak tulajdonított leírásban található.⁶ Az ismeretlen szerző – valószínűleg Szabó Ferenc – által írt részlet szerint a deáki levél az Ostdeutsche Postban jelent meg, és kéziratos formában terjedt el az országban, így vált az ellenállást folytató magyar társadalom egyik legfontosabb irányjelző dokumentumává.⁷ Ezt az információt a korszakkal részletesebben foglalkozó szakmunkák szinte mindegyike átvette, kiegészítve azzal a megjegyzéssel, hogy valószínűleg a konzervatív politikusok egyike juttatta el a levelet a bécsi lap szerkesztőségébe. A levél további sorsával alább foglalkozunk.

Felmerülhet a kérdés – természetesen csupán elméletben –, hogy Deák miért nem vállalta el a számára felkínált bizottsági tagságot? A reform fontosságával szemben elvi agályai nem lehettek, hiszen az 1841 novembere és 1843 márciusa között üléselő országgyűlési bizottság tagjaként már évekkal a felkérés előtt kifejtette reformszándékát. Ha eltekintünk attól a sztereotípiától, hogy a szabadságharc leverése után az osztrák hatalom pusztán retrográd irányt követett, akkor megállapíthatjuk, hogy a Schwarzenberg kabinet liberális miniszterei – köztük tartozott természetesen Schmerling is – valódi alkotmányos, liberális reformokat készítettek elő. Deák számára tehát adott volt a lehetőség, hogy előrelépések történjenek a magyar magánjog rendszerében, megtörténjenek azok a változások, melyek az áprilisi törvényekben meghirdetett alapelvekhez igazodnak. Ennek az igazságügyi reformnak teljes kidolgozására és országgyűlési elfogadtatására ugyanis miniszterként nem volt elég ideje. Ez a lehetőség azonban csupán elvi alternatívát jelenthetett Deák számára, hiszen tudhatta, hogy őt nem elsősorban szakértelme miatt érthette a felkérés, hanem emellett fontos szerepet kapott a Batthyány-kormányban betöltött pozíciója. A birodalmi igazságügy miniszternek óriási politikai siker lett volna, ha a volt miniszter elfogadja a felkérést, hiszen ezzel elismerte volna Schmerling jogosultságát a magyar országgyűlés és a magyar kormány jogkörébe tartozó reformra. Ezzel a lépéssel Deák valóban az áprilisi törvényeket és egész eddigi politikai elveit tagadta volna meg. Ugyanúgy ahogy majd 1860 decemberében nem lesz hajlandó részt vállalni a hercegprímási értekezlet választási rendszert meghatározó ülésén – hiszen ezzel még akkor is elismerte volna azt a Ferenc József által hirdetett alapelvet, hogy a áprilisi törvények jogervényüket veszítették, ha ott az V. törvénycikk mellett érvel – 1850-ben is egyértelmű volt számára a tisztségéből származó köteleesség. Deák tehát 1850-ben, mint az első felelős

tész, Palicsfürdő alapítója. In: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Angyal Dávid. Budapest, 1926. (a továbbiakban: ANGYAL) 512–513. p.

3 ANGYAL, 512. p.

4 ANGYAL, 514. p.

5 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1980–1981. (Reprint) 94–95. p.

6 Hőke Lajos szerzőségével kapcsolatban részletesebben: PAP József: *A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?* In: AETAS 2003. 3–4. 133–134. p.

7 HŐKE Lajos: *Magyarország újabbkori története*. Nagybecskerek, 1893. (a továbbiakban HŐKE) II. 459. p.

magyar kabinet liberális minisztere utasította vissza a törvénytelen jogokkal élő liberális miniszter felkérését.

DEÁK FERENC ÉS SZÖGYÉNY MARICH LÁSZLÓ KAPCSOLATA

Deák 1850-es években kifejtett szereplésének fontos eleme a Szögyény Marich Lászlóval való kapcsolatának alakulása. Sajnos a szakirodalomról ismét elmondható, hogy – kevés kivételtől eltekintve – nem szentelt különösebb figyelmet a két dokumentumnak. Ezt azért tartjuk problematikusnak, mivel Szögyény Deákot levélben kereste meg és az abszolutizmus korának ominózus kérdésében – a felkínált hivatal elvállalásában vagy visszautasításában – kért tanácsot tőle. Deáknak ekkor megfelelő alkalma lett volna, hogy a hivatal visszautasításával kapcsolatban, konkrét instrukciókkal lássa el a hozzáfordulót. Szögyény 1851-es naplóbejegyzésében szerepel, hogy miután hírül vette, hogy Ferenc József a Birodalmi Tanács tagjai közé nevezte ki, sokáig habozott, mivel „*a kormány elveivel miben sem értettem egyet és irányának megváltoztatásához mi reményem sem volt*”, de a visszautasítással egyrészt nem akarta megsérteni a császárt, másrészt viszont úgy gondolta az állás elvállalásával még lehetőséget kaphat a birodalmi politika befolyásolására. Ezért miután – mint írta – „*Bécsből és Pestről barátaim és elvrokonaim számos levélben biztattak az állás elfogadására, sőt Deák Ferenc is, kivel levelezésben nem álltam, de kinek ez alkalomból tanácsát kikértem, igen szívélyesen és méltányosan nyugtatta meg scrupulusaimat: elhatároztam magamat ez állás elfogadására.*”⁸ Mielőtt Deák levelét elemeznénk, fontos megállni amellett, hogy Deák a korszakban valóban nagy tekintélynek örvendett a kor politikusai között, hiszen hajdani politikai ellenfele, a konzervatív Szögyény, annak ellenére is fontosnak tartotta kikérni a véleményét, hogy köztük szorosabb kapcsolat korábban nem volt.

Deák levelét „*Különösen tisztelt nagyméltóságú birodalmi tanácsnok úr!*” megszólítással kezdi, ez azért lényeges, mivel Szögyény még nem fogadta el az állást, Deák ennek ellenére kész tényként kezeli annak betöltését. A levélíró, levele első gondolataként, feltétlen bizalmát fejezi ki az általa tiszta jelleműnek tartott Szögyény iránt. Majd így folytatja: „*Midőn a hírlapokban olvastam, hogy éppen Nagyméltóságod egyike azoknak, a kik honfiaink közül a birodalmi tanácsba meghívtak, az vala hiedelmem, hogy egy részről valódi szándéknak, más részről némi kilátásnak kell léteznie honunk szellemi és anyagi: állapota javítására, különben a hatalom kezelői oly férfiút, minő Nagyméltóságod, bizonyosan meg nem hívtak, a meghívott pedig jobb jövővel biztató remények nélkül a meghívást el nem fogadta volna.*” Ha feltételezzük azt, hogy itt Deák nem csupán az udvariasság formaságait követi, akkor arra kell gondolnunk, hogy a kortársak az ismert konzervatív politikus meghívását a kibontakozásra, az előrelépésre utaló jelként értékelték. Deák a következő mondat tanulsága szerint elfogadja azt az alapelvet, hogy Szögyény az állást csak addig tölti be, amíg valóban lát esélyt a kibontakozásra. A feltétlen bizalom azonban itt nem áll meg, Deák ugyanis kijelenti, hogy a vidéki magányában nem látja át a politika rejtelmes szövevényét, ezért így nyilatkozik: „*Engedje meg Nagyméltóságod ismételnem, a mit főntebb mondtam: hogy azon férfiak iránt, a kiket tiszta jellemük és*

8 *Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai*. II. 1849–1859. Budapest, 1917. (a továbbiakban: SZÖGYÉNY) 30–31.; KÖNYI, II. 179–178. p.

jobb, nemesebb egyéniségük miatt a szónak legszebb, legvalódibb értelmében tisztelek, erős és ingatlan az én bizalmam. Nagyméltóságodat félreérteni akkor sem foglalmazni, ha valamely lépését nem érteném.”⁹ Úgy érezzük ennél nyilvánvalóbban nem lehet fogalmazni, Deák tehát töretlen bizalmat nyilvánít a tanácsosi tisztelet elvállaló Szögyénnel szemben.

Deák Szögyénynek írt levele nem maradt titokban a jól értesült kortársak előtt. Antunovics József 1850. július 15-én írt levelet Kecskeméthy Aurélnak. Antunovics kifejtette, hogy nem látja célszerűnek az adott körülmények között a konzervatívok politikáját támadni, hiszen ebben az időpontban a véleménye szerint ők voltak azok, akik valóban tehettek valamit az ország érdekében. „*Deák is, mint hallom, éppen emiatt nem tesz semmi akadályt a konzervatív urak céljainak*” – utalt Deák Szögyényhez írt levelére.¹⁰

Az első levélváltás után Deák 1852 októberében személyesen is találkozott a tanácsossal és néhány hét elteltével levélben kereste meg őt Csertán Sándor zala megyei 1849-es kormánybiztos ügyében. Levelében Deák „*Kedves Barátom*”-nak szólította Szögyényt, kapcsolatuk tehát személyes jellegűvé vált. A levél érvrendszere is igen figyelemreméltó: hogy Csertán tettének súlyosságát enyhítse, Deák kiemelte, hogy a kormánybiztos a határozott fenyegetések hatására sem volt hajlandó elvállalni a megbízatást, és csak azután engedett, miután Csány László közölte vele, hogy ebben az esetben az indulatos Újházy Lászlót nevezik ki Zala megye élére. Ezért tettével – Deák szerint – Csertán megóvta a megyét a „*forradalom dühöngésétől*”.¹¹

1854 őszén Szögyény újabb levélben fordult Deákhhoz, melyben közölte, hogy mivel reményei nem teljesültek, le akart mondani állásáról. Fontos megjegyezni, hogy ekkorra már a Bach-rendszer definitív átszervezése megtörtént, a Császárság szakított a színlelt alkotmányossággal és a nyílt és véglegesnek tekintett egyeduralkodó rendszer kiépítését végrehajtotta. A kortársak számára tehát, valóban úgy tűnhetett, hogy a véglegesített abszolutizmus megváltoztatására a közeljövőben nem nyílik reális lehetőség. Deáknak erre a megkeresésre, az 1851-es levélének logikája szerint egyértelmű választ kellett volna adnia. A válasz egyértelmű volt, csak éppen ellenkező előjelű, mint arra következtethetnénk. Az 1854. december 14-én Pesten keltezett levél megszólításában „*Különösen t. kedves barátom!*”-nak nevezi a Szögyényt. Deák leírta, hogy szeretett volna Szögyénnel találkozni, de sajnos ezt az egészségi állapota nem tette lehetővé. A levél legfontosabb része ezután következik: „*Addig is tehát csak annyit írok, hogy értem, méltánylom és teljesen helyeslem nézetedet, és ha azon becslés és tiszta, ingatlan tisztelet, melylyel irántad vagyok, növekedhetnék, bizonyosan növelné az, hogy áldozatul hozod idődet, örömeidet, nyugalmaidat helyzeteknek csak azért, hogy valami jót eszközölhess közügyre és egyesekre, s nem riadsz vissza még akkor sem, midőn a kivihető csak igen csekély. Isten áldjon és erősítsen jó szándékodban. Te birni fogod minden jóknak becslését. Isten veled. Tisztelő barátod Deák Ferencz.*”¹² Ha figyelmesen elolvassuk a fenti sorokat, akkor kitűnik belőlük, hogy Deák egyetért Szögyény értékelésével, ő sem lát pillanatnyi lehetőséget a kibontakozásra, azonban úgy nyilatkozik, hogy a tanácsos azzal teszi a legnagyobb

9 KÖNYI, II. 180. p.

10 ANGYAL, 515. p.

11 SZÖGYÉNY, 67., 232–234. p.; Csertán Sándor tevékenységével kapcsolatban részletesen lásd: VAJDA Lászlóné: *Csertán Sándor, Zala megye kormánybiztosa*. In.: Zalai történeti tanulmányok 1994. Zalai Gyűjtemény 35. Zalaegerszeg, 1994. 215–244. p.

12 SZÖGYÉNY, 70. p.; KÖNYI, II. 181. p

szolgálatot a közügyeknek, ha mindezek ellenére hivatalában marad és megtesz minden tőle telhetőt az előrelépésért.

A fenti példákra alapozva tehát állíthatjuk, hogy Deák abban a konkrét esetben, amikor hozzá fordultak, nem a passzivitás politikáját javasolta, hanem éppen annak ellenkezőjére szólította fel a tanácsot kérőt. Tette ezt annak ellenére is, hogy csekély volt az esély a sikerre, valamint, hogy a birodalmi tanácsnoki állás a Császárság egyik legmagasabb beosztása volt, de talán a tanácsosi szerep éppen befolyása miatt lehetett értékes.

Szógyény-Marich László 1850-es évekre vonatkozó emlékirataiban az utolsó Deákra vonatkozó bejegyzés az 1859. júliusában Bécsben lezajlott találkozónak a leírása. Deák – Szógyény szerint – betegsége miatt Marienbadba utazott és néhány napra megállt Bécsben. Ekkor került sor a személyes találkozásukra, melyből a lapok azt a következtetést vonták le, hogy hivatalos tanácskozást tartottak. A bizalmas beszélgetésen a tanácsos megkérdezte tőle, hogy elfogadna-e hivatalos tárgyalásra szóló meghívást, erre Deák határozott nemmel felelt. Tehát számára valóban mást jelentett a Szógyény állásválalásának magánemberként való támogatása és mást a birodalmi tanácsossal, tehát az általa törvénytelennek és ideiglenesnek tekintett államhatalom képviselőjével való tanácskozás. A kiegyezés lehetőségét tudakoló tanácsos számára Deák válasza a következő volt: „*az 1848-diki törvények alapján egybehivandó magyar országgyűlés által véli egyedül a törvényes rendet helyreállíthatónak, a mely úton azután a Magyarország és a birodalom közti viszonyok a változott körülményekhez képest rendezendők lennének.*”¹³ Kónyi Manó azonban megfelelkezett Szógyény naplójának ezt követő sorairól – ugyanis az idézett helyen szó szerint vette át Szógyény visszaemlékezésének szövegét –, hiszen a mondat itt nem zárult ponttal, hanem pontosvessző következett: „... *rendezendők lennének; oportunitás szempontjából azonban megengedte, hogy talán az 1848 előtti törvények alapján is lehetne a rendezést eszközölni, mire azután Széchenyi azt mondta: „Deák Ferencz még a zalaegerszegi megyeház ablakából nézi a világot.”.*”¹⁴ Az azonban, hogy visszaemlékezésben szereplő, az 48-as alap alternatívájaként megjelenő, 1848 előtti tárgyalási kiindulási pont mennyire lehetett Deák véleménye és mennyire a visszaemlékező, további kutatásokat igényel. Az biztos, hogy a megjegyzés nem illeszkedik Deák politikai felfogásáról kialakult nézethez és jelenleg nincsen olyan ismert forrás, melyben szerepelne a Szógyéynél megjelenő, és Deák szájába adott alternatíva. Sőt Szógyény visszaemlékezésével ellenkező példát be tudunk mutatni. Falk Miksa visszaemlékezései között fennmaradt egy – 1859-re vonatkozó – utalás a konzervatívok és Széchenyi, valamint Deák közötti nézetkülönbségre. „*A konzervatívok álláspontja eltért az enyémtől, ők az alkotmányos állapotok helyreállítását szintén kívánták, de az 1848-iki eseményektől eltekintve, kívánságaikat az 1847-iki évhez fűzték, ezen kiindulásipontból akarván a koronával új, a pragmatika szankcióhoz [sic!] hasonló paktumra jutni. Gróf Széchenyi István, mellesleg mondva, szintén ez állásponton volt; ...*” Falk arról számolt be, hogy Széchenyi ezen az alapon akart röpiratot íratni vele, amit ő kénytelen volt visszautasítani, „*mert testestül-lekestül osztottam Deák Ferencz nézetét a jogfolytonosságra vonatkozólag, mely szerint a törvényhozás által hozott és a király által szentesített törvény nem tehető egyszerűen félre, hanem csak ugyanazon tényezők egyetértésével változtatható*

13 KÓNYI II. 193. p.

14 SZÓGYÉNY 141. p.

meg;”¹⁵ Hollán Ernő Kónyi Manó felszólítására foglalta össze emlékeit a Deákhöz fűzött kapcsolatáról. Hollán egyértelműen arra utal, hogy szemben a 1848-as alapon álló Deákkal, Széchenyi 1859. augusztus 22-én keltezett levele határozottan a revideált 47-es alapra helyezkedett.¹⁶ (Jelen tanulmányunkban nem lehet célunk Széchenyi 1859–60-as politikai elveinek az elemzése, csupán jelezzük, hogy Hollán értékelését – összevetve Széchenyi döblingi munkáival – túlságosan leegyszerűsítőnek tartjuk.) Hollán és Falk azonban természetesen csupán saját emlékeit tudta leírni, és mivel Szögyényvel nem azonos politikai szinten helyezkedtek el, ezért általuk nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy amikor Deák a politikai hatalom prominens alakjával négy szemközt beszélgetett elhangzott-e az inkriminált mondat.

DEÁK FERENC ALAKJA AZ ÖTVENES ÉVEKRŐL SZÜLETETT KORTÁRSI VISSZAEMLEKEZÉSEKBEN

A Deák Ferenc által követett politikai irányvonatról részletesen beszámolt Kónyi Manó, aki gyűjteménye elkészítésekor több korabeli neves politikust megkeresett azzal a kéréssel, hogy foglalják össze emlékeiket Deák Ferenc 50-es években kifejtett politikai megnyilvánulásairól. Az általa összegyűjtött és kiadott visszaemlékezésekben határozottan szerepel a Deák által javasolt és egyetlen elfogadható útnak tartott passzív politikai magatartás. Somssich Pál a következőképpen nyilatkozott Kónyinak: *„Deák Ferencz ... elfordult mindentől, visszautasított mindent, a mit jogilag correctnek nem tartott. ... Deáknak jogi érzése, és ehhez való ragaszkodása annyira erős és szigorú volt, hogy se az én röpiratomat, (Das legitime Recht Ungarns und seines Königs. Bécs, 1850.) se a conservativeknek ő felségéhez intézett ismeretes feliratát ... soha se helyeselte. Az elsőt nem, mert nem az 1848-diki elvekből merítette érveit; az utóbbit nem; mert szerinte nélkülözött minden jogi alapot. Ő minden ilyen oportunitási kísérletet haszontalannak, sőt károsnak tartott. A passív magatartást és minden köztevékenységtől visszavonulást hitte az egyetlen helyes és hatalmas eszköznek, mely a körülmények fordultával hazánkat törvényes jogi alapjára újra felemelni képes lehet: minden más actió szerinte csak compromittálhatta ezt. Deáknak ily határozott nyilatkozatai tartották vissza az akkori sajtót (jelesen Kemény Zsigmondot) a conservativek memorandumának kedvezőbb megbeszélésétől, és bátorították arra, hogy midőn lehetett, az ellen nyíltan felszólaljon. ... Deák ép oly mérséklettel használta fel a kedvező helyzetet, mint a milyen állandósággal tartotta fenn meggyőződését a legmostohább körülmények között. Deáknak ezen magatartása tanuskodik meggyőződésének egy másik vonásáról. Ő nem bízott a magyar nemzet erejében kizárólag és feltétlenül; féltette ezt a nemzetiségektől idebent és az európai nemzetközi viszonyoktól és érdekektől odakint; de számított Ausztria gyengeségeire és vezérlő férfainak elbizakodottságára, meg a sors változékony szeszélyeire, s ezekre számítva ragaszkodott a passzív politikához, ezt vélte az idő szerint czélszerűnek arra, hogy a bekövetkehető kedvező esélyek felhasználásában semmi pracedens által feszélyezve, vagy éppen lekötve ne legyünk. És ez ismét egy nagy és határozott eltérés volt az ő és Kossuth nézetei közt, a ki a*

15 FALK Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Bevezetéssel ellátta: Wekerle Sándor. Sajtó alá rendezte: Falk Ernő. Budapest, 1917. (a továbbiakban: FALK) 26. p.

16 KÓNYI, II. 195–198. p.

magyar nemzet erejében bízva, egy újabb erőszakos felkeléstől kedvező körülmények közt, nem ijedt volna vissza, sőt erre hajlandó lett volna, holott Deák az egyezkedés útjához ragaszkodott.” Kerkapoly Károly, aki az ötvenes évek derekán meglátogatta Deákot így emlékezett vissza a beszélgetésre: „Szó volt az ország jövődjéről és az absolutismus megszüntének eshetőségéről. Ekkor ő úgy nyilatkozott, hogy ha a provisorium, a minnek az akkori rendszert tartotta, megszűnnék és normális állapotokra akarnának áttérni, ennek kiinduló pontja csak az 1848-diki törvények jogérvényének a hatalom által való elismerése lehet, a mi nem zárja ki, hogy egyszer elismertetvén, e törvények a törvényhozó tényezők akaratával módosulhatnak. Azok közt, a kikkel akkorában érintkeztem, a bátrak legbátrabbikának sem volt eszében, hogy a 48-hoz lehessen kötni a jövőt, hanem mind úgy vélekedtek, hogy a forradalmi 48 elhagyásával az 1847-re kell visszamenni, s a mit a 48-ból elengedhetetlennek találnak, mint pl. a jobbágyság eltörlését, azt szemelvényileg kell újra megalkotni. Szóval, akkor a közvélemény előtt az 1847 látszott lebegni. Velem szemben Deák Ferencz volt az egyetlen, a ki azon meggyőződésnek adott kifejezést; hogy kiinduló pontul, a melylyel a jövőt a multhoz lehessen kötni, nem lehet mást elfogadni, mint a legutolsó alkotmányos multat, a mi: 1848.” Horváth Boldizsár szintén többször érintkezett Deákkal az ötvenes években. Ezekben a nyári találkozókon, amikor Deák háza – Horvát visszaemlékezése szerint – Zalában is tele volt látogatókkal, Deák nem politizált. „Csak szűkebb, bizalmas körben, többnyire akkor, midőn a vendégek eltávoztak, s csak azok jelenlétében, kiket éjjelre is ott marasztott, szellőztette a jövő esélyeit. Kiinduló pontja mindig 1848 volt, s épen azért, mert az 1848-diki törvények restitutióját nem igen lehetett remélni, nem nagy bizalommal nézett a jövőbe. Mi, a kik az ő gondolkozása módját ismertük, még ha helyeseltük volna is az alkotmány visszaállítását az 1847-diki alapon, nem mertük volna ezt előtte szóba hozni.” Horváthot Deák 1859. decemberében határozottan fel is szólította maradjon meg az 1848-as alap mellett.¹⁷

A fent idézett visszaemlékezésekből egyértelműen kiderül a deáki passzivitás tartalma: az 1850-es évek viszonyaiban lehetetlennek érezte, hogy az egyetlen elfogadhatónak vélt alapon megegyezés jöjjön létre. Ennek hiányában azonban károsnak tartott minden politikai megnyilvánulást, tárgyalási javaslatot, felkérés elfogadását, hiszen ezek egyrészt a tárgyalópartner tárgyalási jogosultságának –tehát legális hatalmának elismerését – eredményeznék, másrészt pedig óhatatlanul is a fennálló viszonyokhoz közelítenék a tárgyalási ajánlatokat. Az 1848-as törvényes alapot leginkább a *politikai* passzivitással lehet védelmezni, ami tehát a politikusok 1848-at átlépő egyeztetési kísérletei ellen szól. Ha előzetes egyeztetésekkel a politikusok nem képeznek jogalapot az önkényuralom bármilyen mértékű legitimitációjára, a magyar törvények akárcsak minimális megváltoztatására, akkor „egy kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállítani a magyar alkotmányt és huszonnég óra alatt lehet szabad, alkotmányos államunk; holott, ha a népből kihalt az érzék ezen legmagasabb javak iránt, sem a sors kedvezése, sem az uralkodó kegyelme nem adhatja nekünk vissza az igazi, alkotmányos szabadságot.”¹⁸ Ez azonban nem jelenti a társadalmi, gazdasági, kulturális élettől való visszahúzódást, nem mutat utat a kor embere számára, nem készlet a kenyérkereset miatt szükségyszerű állások visszautasítására.

17 A visszaemlékezéseket lásd: KÓNYI, II. 191–194. p.

18 KÓNYI, II. 191. p.

Deák azonban valószínűleg – mint ahogy arra Horváth Boldizsár is utalt – nem minden beszélgetőpartnerével osztotta meg véleményét. Hollán Ernő is ebbe a csoportba tartozhatott, hiszen ő is leírta, hogy Deáknak, kehidai „magányában közelről és távolról számos látogatója volt”, de ő úgy emlékezett vissza ezekre a látogatásokra, hogy „nem emlékszem, hogy az olasz háború előtti időben tőle hallottam volna, és nem hallottam, hogy mások előtt nyilatkozott volna a törvényes állapotok mikénti visszahelyezésének eshetőségeiről. Barátjai közül, azokat, kik a sajtóban közreműködtek, egyre buzdította, hogy a nemzet kebelében az alkotmány iránti lelkesedést éberem tartani törekedjenek. A kiegyezés módozataira nézve azonban, minthogy annak sikerében maga sem bízott, tudtommal ez időszak alatt nem nyilatkozott.”¹⁹

A DEÁKI PÉLDAADÁS KÉRDÉSEI

A következőkben azt vizsgáljuk meg, vajon Deák mennyiben adhatott példaértékű magatartást a reformkor hivatalnokai, a vármegyei tisztviselők számára? Elsőként azt kell lezögezni, hogy Deák Ferenc élete során sohasem töltött be fizetéses hivatalt. Zala vármegyében tiszteletbeli tisztségekben szerepelt, országgyűlési követként majd képviselőként természetesen nem járt számára fizetés. Egész életében megőrizte anyagi függetlenségét, számára a politizálás nem megélhetési forrás, hanem hazafiúi kötelesség. Szerény megélhetésére természetesen lehetőséget kínáltak birtokai, majd annak 1854-es eladása után a Széchenyi családtól kapott életjáradék. Állást nem kellett vállalnia, ezt az alkotmányos időszakban sem tette soha, politizálnia – természetesen az önkényuralom hatalmi logikájából következően – csupán a baráti társaságban volt lehetséges, a megyegyűlés és az országgyűlés fóruma értelemszerűen el volt zárva előle. Ilyen szempontból tehát a deáki passzivitás példájának a vármegyei hivatalnoki karra való kivetítése igen problematikus. A szabadságharc leverése után Zala megyében élve természetesen érzékelhette a reformkori elit tagjainak továbbszolgálatát, mégsem maradt fent olyan írott bizonyíték, melyben elítélte volna a passzivitás ellen vétőket. Nem tette meg ezt az alkotmány helyreállítása után sem, még utalásszerűen sem foglakozott a nemzetből kitaszítottnak minősített állásvállalókkal erkölcsi elítélésével, vagy felmentésével.²⁰

Deák 1854-es Pestre költözése után igen aktív életet él, részt vett többek között az MTA újjászervezésében, kivette a részét az OMGE fellendítéséből, alapító tagja volt az Első Magyar Általános Biztosítónak, kapcsolatot tartott fenn a Kisfaludy Társasággal, a Szent István Társulattal, a Lloyd Társulattal. Külön kis klub alakult ki az Angol Királynőben bérelt lakosztályában. Deák tehát minden fórumon megjelent, ahol elveiből következően megjelenhetett. Ezzel szemben a korabeli visszaemlékezésekben a volt nemesség talajátvesztetten, hagyományos életteréből kiszorítottan jelenik meg. Nem találják a helyüket az új világban és a régi vármegye, a régi társas élet elmúltá felett „keseregnek”. Szembetűnő a különbség a társadalmilag aktív deáki életforma és a visszaemlékezésekben szereplő vidéki sivárság, szürkesség, ünnepnélküliség között. Berzeviczy Albert erről így írt: „Mint egy körülzárolt várban, úgy élt akkor kiki családjában, házában, gazdaságában;

19 KÖNYI, II. 195–196. p.

20 A hivatalvállalók megítélésével kapcsolatban lásd: DEÁK Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Budapest, 2000. (a továbbiakban: DEÁK) 164–170. p.

feledve amennyire lehetett a külvilágot, óvakodva és tűrve, csöndben reménykedve és sópáncodva, el-elmerengve a múltakon.”²¹

A deáki példa társadalmi hatását a történet köztudat leginkább a schmerlingi levél kézirat formában való terjedéséhez köti. A fentebb már idézett – Hőke Lajoshoz kötött – munka szerint: „*Deák Ferenc levele, mint tűz a száraz harasztba, úgy hatott be nem is sejtett erővel a lelkekbe. ... E levélben is Magyarország egykori fölszabadulásának mentő gondolata rejlett, mit a nemzet azonnal megértett, megjegyzett, maga elébe czélul tűzött ki, s alkalmazta is. Gyorsan elterjedt az s egyszerre gyújtott az egész országban, behatolt minden társaságba, megbűvölte az elméket, lekötötte a közfigyelmet és a jók érdeklődését.*”²² A levél kézirat terjedéséről, vagy a társadalomra gyakorolt hatásáról azonban nincsen említés az általunk átnézett memoár-irodalomban. Különösen érdekes tény, hogy Deák Ferenc alakja csak a politika legfelsőbb köreiből forgolódók vagy az Angol Királynőben szerveződött csoport írásaiiban maradt fenn. A vidéki visszaemlékezők Deákról először általában az 1861-es országgyűlés kapcsán írnak. Különösen érdekes, hogy sem Szögyény, sem Falk, sem Kecskeméthy, sem Csengery Antal nem tesz említést az 1850. április 25-én írt levélről, vagy annak társadalomra gyakorolt hatásáról. Berzeviczy Albert visszaemlékezésében megjelennek ugyan a kéziratban terjedő „*költeményeknek, 48–49-iki beszédeknek, kiáltványoknak és harszoni daloknak, továbbá az aradi vértanúk utolsó imáinak szövege*”, eljutottak Sárosba Újházy Lászlónak az Egyesült Államokból írott levelei is, melyeket nagyobb falusi összejöveteleken, zárt ajtók mögött olvastak fel, de Deákról vagy leveléről nem tesz említést.²³ Podmaniczky Frigyes naplótöredékeiben sem szerepel az ötvenes években Deák alakja, pedig Podmaniczky részletesen foglalkozott a pesti és a vidéki viszonyokkal, a fiatalság hatalommal szembeni megnyilvánulásaival: „*Társas élet akkoron nem létezett; csak kisebb összejövetelek alkalmával találkoztak az egymást évek óta nem látottak; de az akkor általában uralkodó nyomott hangulat s felette kellemetlen viszonyok lehetetlenné tették a kedélyek felmelegedését.*”²⁴

A Hőkének tulajdonított munkában megjelenő társadalmi mozgalom egyik fontos eleme az önkényuralmi rendszer működésének akadályozása.²⁵ Ebben a kérdésben azonban Deák, az ismert források alapján nem nyilvánította ki véleményét. Sajnos a források hiányában ma már valójában nem dönthető el, hogy Deák a mozgalmat valóban érzekelte-e és ha igen, akkor milyen véleményt alakított ki róla. Csupán az októberi diploma kibocsátása után tudunk rámutatni egy olyan konkrét esetre, melyben Deáknak meg kellett nyilatkoznia, és ez a megnyilatkozás esetleg kapcsolatba hozható a hatalom akadályozásának kérdésével. Ez pedig az igazságszolgáltatási reform ügye volt. Az októberi diplomához kapcsolódó iratok nem állították helyre tökéletesen a megyei autonómiát, hiszen a törvényhatóságok nem kapták vissza törvényes igazságszolgáltatási és pénzügyi hatáskörüket. Az ország újjáalakult törvényhatóságai egymást követően tagadták meg a rendelet ide vonatkozó cikkelyének végrehajtását és állították fel igazságügyi és pénzügyi szerveiket.²⁶ A legfontosabb kérdés azonban csak ezután következett: milyen jog alapján íté-

21 BERZEVICZY Albert: *Régi emlékek. 1853–1870.* Budapest, 1907. (a továbbiakban: BERZEVICZY) 71. p.

22 HŐKE, II. 461–462. p.

23 BERZEVICZY, 74. p.

24 B. PODMANICZKY Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1887.* III. kötet, 1850–1875. Budapest, 1888. 7. p.

25 HŐKE, II. 462–463. p.

26 Főispáni utasítások. In: KÖNYI, II. 284–286. p.

kezzenek a bíróságok. Pest város törvényhatósági gyűlésén Szilágyi Virgil azt javasolta, hogy a város, követve más törvényhatóságok példáját vegye át az ítélethezatalt, helyezze hatályon kívül az osztrák polgári törvénykönyvet és kezdje meg működését a fennállóknak tekintett magyar törvények és statútumok alapján. A lehetőség tehát adott volt, hogy a passzivitás – osztrák igazságszolgáltatási rendszer 50-es évekbeli akadályozása – után aktív lépéseket tegyenek az önkényuralom utolsó maradványainak felszámolására. Deák azonban határozottan elutasította ezt a pillanatnyilag népszerűnek tűnő, de számára teljesen elfogadhatatlan magatartást. Kifejtette azon nézetét, hogy a megváltozott viszonyokra nem alkalmazható a régi magyar jogrendszer. A folyó perek, az elmúlt 11 évben meghozott ítéletek teljesen bizonytalan állapotba kerülnének, ha a magyar jogi reform nem lenne tekintettel az elmúlt évek gyakorlatára. Emellett pedig az országgyűlésnek kell törvényt alkotnia az igazságszolgáltatás átalakításáról, addig pedig káros minden önálló törvényhatósági intézkedés, hiszen az állampolgárok számára nélkülözhetetlen, az alkotmányos körülmények között halmozottan figyelembe veendő, jogbiztonságot rombolná le.²⁷ Deák tehát ebben a konkrét esetben nem áll ki a passzivitáson már túllépő rendszerellenes megnyilvánulások mellett. Jelen pillanatban egyetlen olyan megnyilatkozása sem ismert, amelyben a hivatalos szervek munkájának bojkottálására szólított volna fel bárkit is.

Ha összefoglaljuk azt, amit a korabeli források alapján Deák passzivitással kapcsolatos magatartásáról megtudhatunk, akkor megállapítható, hogy Deák Ferencnek egyetlen olyan megnyilatkozása sem ismert, amiben reflektált volna az utókor által személyéhez is kötött passzív ellenállás társadalmi magatartásformájára. Ha tudott volna arról, hogy a magatartása politikai példát ad a kortársak számára, tehát valamiféle deákinak nevezett irányvonal jött volna létre akaratától függetlenül, akkor lehetősége lett volna arra, hogy ez ellen tiltakozzon, mint azt többször meg is tette a különböző újságok által neki tulajdonított klubszervezéssel vagy politikai állásfoglalással kapcsolatban.²⁸ Deák valóban passzivitást javasolt, de ezt az általa egyetlen lehetséges törvényes alapot nélkülöző politikai akciókra értette. A társadalmi életben pedig igen aktív szerepet vállalt, nem tudunk arról, hogy kortársait bármiféle módon a hatalom hátráltatására, hivatalviselés megtagadására ösztönözte volna. Fontos megjegyezni azt is, hogy a deáki példaadás emlékeit eddig nem sikerült megtalálni a hétköznapi élet szintjén élő emberek visszaemlékezéseiben, sőt állítható az is, hogy Deák neve, szemben a helyi szabadságharcos múlttal rendelkező személyekkel, nem szerepel az ilyen típusú – általunk áttanulmányozott – visszaemlékezésekben. Ebben a kérdésben azonban további kutatásokra van szükség. Jeleznünk szeretnénk, hogy az abszolutizmus korával foglalkozó történetírás hiányosságai közé tartozik a fennmaradt, gazdag napló – és visszaemlékezés-irodalom feldolgozása is.²⁹ Ennek elkészülte után pontosabb képet alkothatunk Deák szerepének társadalmi megítéléséről.

27 *Átvegye-e Pest városa a törvénykezést?* In: KÖNYI, II. 308–316. p.

28 A Pesti Napló cikkéről. 1862. november 4. In: KÖNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei 1861–1866*. Budapest, 1889. (a továbbiakban: KÖNYI III.) 220–221., A Bresslauer Zeitung cikkéről. 1863. december 15. In: KÖNYI, III. 245. p., Az Ost-Deutsche-Post cikkéről. 1865. január 29. In: KÖNYI, III. 251–253. p.

29 Az eddig elkészült legteljesebb és kiválóan hasznosítható összefoglalást lásd: DEÁK 164–172., 288–312. p.